

ACCIDENTIA

Taal- en letteroefeningen
voor Jan Knol

onder redactie van
Jan Noordegraaf en Roel Zemel

Stichting Neerlandistiek VU
Amsterdam
1991

© Copyright 1991 Diverse auteurs
Tekstverzorging: Douwe van der Meulen
Druk: VU Drukkerij Amsterdam

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Accidentia

**Accidentia: taal- en letteroefeningen voor Jan Knol/
onder red. van Jan Noordegraaf, Roel Zemel. - Amsterdam:
Stichting Neerlandistiek VU
Met lit. opg.
ISBN 90-72365-19-4
Trefw.: Nederlandse taal/Nederlandse letterkunde.**

DIE DEUTSCHE BIBLIOTHEK - CIP-EINHEITSAUFNAHME

**Accidentia: taal- en letteroefeningen voor Jan Knol / onder
red. van Jan Noordegraaf, Roel Zemel. - Münster: Nodus-
Publ., 1991
ISBN 3-89323-403-9
NE: Noordegraaf, Jan [Red.]; Knol, Jan: Festschrift**

ISBN 90-72365-19-4
ISBN 3-89323-403-9

OUD EN NIEUW IN INTERPUNCTIE

Arie Verhagen

Vooraf

Deze bijdrage betreft een onderdeel van het gebied van de verhouding tussen geschreven en gesproken taal, vanouds een strijdtoneel voor (en tegen) normativisten. Ik zal het hebben over enkele algemene ideeën over leestekens.

1. Leestekens, schrift en spraak

Op de eerste bladzijde van hoofdstuk 7 van de "Volledig herziene editie" (1989) van de *Schrijfwijzer* stelt Renkema:

Leestekens zijn hulpmiddelen om de opbouw van een zin aan te geven. Ze vormen een schriftelijke weergave van de intonatiepatronen en pauzes in het gesproken woord. (p. 179)

Dit standpunt is geheel in lijn met het feit dat de moderne linguïstiek het schrift meestal ziet als secundair ten opzichte van spraak. Dat is althans de dominante visie. Andere standpunten bestaan ook, maar vormen tegenwoordig de oppositie. Niet verbazend daarbij is dat, zoals wel vaker met oppositiegroepen, de minderheidsgeluiden nogal heterogeen zijn; men vergelijk bijvoorbeeld de verschillen tussen Mackenzie (1989), Nunberg (1990) en Van As (1991). Nunberg (1990) gebruikt speciaal het verschijnsel interpunctie om een lans te breken voor een autonome status van het schrift; één van zijn argumenten betreft het verschil tussen dubbele punt en puntkomma: dat correspondeert volgens Nunberg (in het Engels) niet systematisch met een of meer uitspraakverschillen, maar wel met een bepaald soort betekenisverschil. Het zal duidelijk zijn dat dit feit, als het klopt, krachtige steun verleent aan de opvatting dat het schrift (althans in bepaalde opzichten) rechtstreeks in verband staat met betekenis, en niet indirect, via een correspondentie met de spraak, die in de dominante moderne opvatting het alleenrecht op betekenis zou hebben.

2. Geschiedenis: ritme en melodie

In de geschiedenis van de taalkunde lijkt de strijd tussen 'secundaristen' (thans de dominerende groep) en 'autonomisten' verband te houden met die tussen resp. voorstanders van de "ritmische methode" van interpungeren en

die van de "grammaticale" of "logische methode". Van der Horst omschrijft in de *Inleiding* van zijn *Leestekenwijzer* (1990) de beide methoden als volgt:

Volgens de grammaticale methode worden de leestekens (vooral de komma) geplaatst om de zinsstructuur te benadrukken; ze duiden het begin en het einde van zinsdelen aan. Volgens de ritmische methode worden de leestekens geplaatst om pauzes aan te duiden.

[...]

Deze twee methoden vallen dikwijls samen. Tegenwoordig plaatst men de leestekens meestal volgens de ritmische methode.

Plaatsing volgens de ritmische methode houdt 'aanduiding van pauzes' in, en zo lijkt deze methode nauw verbonden met het secundaristische standpunt, zoals dat volkomen expliciet verwoord wordt door Renkema. De formulering van Van der Horst ("Tegenwoordig ...") suggereert verder dat deze zienswijze van betrekkelijk recente datum is, en vooral dat er in een ongedifferentieerd verleden (meer) volgens de grammaticale methode geïnterpungeerd werd.

Op deze gedachten is echter wel het een en ander af te dingen. Allereerst wat betreft het historische aspect. De Vooy's (1937)¹ laat zien dat twee (betrekkelijk) recente pleidooien (1932 en 1907) voor het "fonetische beginsel" weliswaar een reactie zijn op een "grammaticale" of "logische" interpunctie, maar tegelijk ook een voortzetting van een veel ouder gedachtengoed; vanaf de introductie van een zekere regelmaat in de interpunctie in de zestiende eeuw heeft correspondentie met "melodie" en "ritme" vrijwel onafgebroken de overhand over correspondentie met de ontleding. Voor de zeventiende eeuw geldt dit voor alle 'groten', en in de achttiende eeuw geldt het ook (nog) zeer sterk bij schrijvers als Bilderdijk en Kinker. Bilderdijk lijkt expliciet een bepaald secundaristisch standpunt te huldigen:

Daar het schrift slechts is om gelezen te worden, zoo moet het naar de bedoelde uitwerking van het lezen geregeld worden. (Aangehaald bij De Vooy's, p. 338)

Deze lijn loopt zo ononderbroken door, dat De Vooy's op een bepaald punt uitroept:

Wanneer we nu zien dat de beste dichters en schrijvers, nog in het begin van de negentiende eeuw, de ritmische en melodische interpunctie elk op eigen wijze voortreffelijk toepassen, [noot weggelaten] dan dringt zich de vraag op: waar komt de schoolse redekundige interpunctie dan eigenlijk van daan? (p. 342)

Het antwoord van De Vooy's luidt uiteindelijk: "Duits import".² Geen van de groten van de negentiende eeuw interpungeert volgens De Vooy's dan ook volledig naar het redekundig beginsel; Busken Huët zou tweeslachtig zijn, en Multatuli, brekend met alles wat hij op school geleerd heeft, hanteert een "konsekvente ritmische interpunctie" (p. 344). De tachtigers brengen de schoolnormen tenslotte de genadeslag toe, en effenen het terrein voor de voorstellen van Van den Bosch uit 1907, door De Vooy's aan het begin van zijn artikel aangehaald.

Zo heeft het er althans de schijn van dat de visie op interpunctie, en meer nog de praktijk ervan, historisch gedomineerd wordt door het secundaristische standpunt (schrift als afbeelding van spraak); anders dan de suggestie die uit de woorden van Van der Horst sprak, lijkt het autonomistische standpunt een voorbijgaande en dan nog beperkte onderbreking te zijn geweest.

Maar misschien bedriegt de schijn hier toch ook wel weer een beetje. De in de voorgaande alinea geformuleerde conclusie is geheel afhankelijk van de gedachte dat het standpunt pro ritmisch interpungeren, via de gedachte "interpunctie beeldt pauzes en intonatie af", samenhangt met de visie dat schrift secundair is t.o.v. spraak. Wat ik nu wil doen is twijfel zaaien aangaande deze op het eerste gezicht zo voor de hand liggende samenhang. Uiteindelijk wil ik dan proberen uit te komen op het standpunt dat interpunctie géén afbeelding van spraakgeluid is, maar toch meer volgens een spreektaalig dan volgens een grammaticaal-logisch beginsel gehanteerd wordt.

3. De constructie van De Vooy's (1937)

De gedachte die ik wil betwijfelen is dus dat ritmisch interpungeren samengaat met het idee dat interpunctie een schriftelijke afbeelding vormt van spraakverschijnselen, die primair zouden zijn. De reden voor die twijfel is dat als De Vooy's en degenen die hij met instemming aanhaalt, het hebben over de voorrang van ritme en melodie boven ontleding, zij het vrijwel zonder uitzondering hebben over een nogal speciaal soort spraak, nl. de voordracht. Dat blijkt al op de eerste bladzijde van De Vooy's' artikel. Pal voordat hij het "phraseologische" principe van de Zweed Lindroth gelijk stelt met het "fonetische beginsel" van Van den Bosch, formuleert De Vooy's het belang ervan in de woorden van Lindroth: "die phraseologische Interpunction kommt dem guten *Vortrag* zu gute" (p. 251; alle cursiveringen in deze alinea zijn van mij, AV). Schrijvend over Vondel beweert De Vooy's: "Over het algemeen zal men bij de *voordracht* van Vondel's vers bemerken dat zijn tekens inderdaad pauzetekens zijn" (p. 256). De hierboven reeds aangehaalde uitspraak van Bilderdijk voorziet

De Vooy's van het commentaar: "Slechte interpunctie kan dus ook voortkomen uit slechte *voordracht*", en dat is blijkens andere citaten bepaald geen ongefundeerde interpretatie van Bilderdijks standpunt (p. 338). De titel van het stuk van Kinker (een *rede*) waarin die de interpunctie behandelt, is: "Over de hoorbare *voordracht* van den redenaar" (p. 340). En in de context van lof voor de tachtigers heet het: "In verzen hangt de interpunctie nauw samen met de bedoelde *voordracht*. [...] vandaar de schaarse interpunctie bij sommige dichters" (p. 345).

Voordracht is duidelijk de dominante invulling die De Vooy's (met 'de zijnen') geeft aan het begrip spraak.³ Nu is voordracht een weinig spreektaalige vorm van gesproken taal, die eerder het geschrevene afbeeldt met behulp van geluid dan dat de relatie andersom zou liggen. Belangrijk is vooral dat voordracht typisch *monologisch* is, en niet dialogisch - terwijl typische spreektaal juist conversatie is, en geen voordracht. Zo beschouwd is dus toch in de geschiedenis van visies op interpunctie het idee dominant dat schrift, in de functionele zin van monologisch taalgebruik, autonoom is, in ieder geval iets heel anders dan afbeelding van spreektaal.

We hebben nu twee omkerende bewegingen gemaakt. De moderne schrijfadviseur Renkema stelde dat leestekens intonatie en pauzes weergeven; en Van der Horst stelde dat men heden te dage interpungeert volgens de ritmische methode, dat wil zeggen "om pauzes aan te duiden". Op grond hiervan construeerden we het beeld dat historisch gezien voorstanders van ritmisch interpungeren aanhangers zijn van wat we het secundaristische standpunt noemden ("schrift is niet zelf verbonden met betekenis, maar is een afbeelding van spraak, die wèl verbonden is met betekenis"), en verder dat dezen nog maar kort geleden de overhand hadden gekregen op de grammaticaal-logische interpungeerders. Onze lezing van De Vooy's heeft echter twijfels opgeroepen aan *beide* punten.

Het idee dat de ritmische methode iets van de moderne tijd is wordt door De Vooy's met zoveel woorden bestreden. En als we De Vooy's nog eens kritisch lezen blijkt het idee van de ritmische interpunctie vooral betrekking te hebben op voordracht, een soort taalgebruik waarvan het medium weliswaar geluid is, maar dat, als monologisch, in functionele zin eerder schriftelijk dan mondeling genoemd moet worden.⁴

4. Dialogische interpunctie?

De ritmische methode die de *Leestekenwijzer* ons aanbeveelt, blijkt historisch gezien dus vooral veel te maken te hebben met voordracht. Dat zou wel eens

(mede) de achtergrond kunnen zijn van beperkingen die zulke didactische werken vertonen. Zo bevatten de voorbeelden in de *Leestekenwijzer* opvallend weinig *tekst*. Voor het overgrote deel gaat het om de interpunctie van (vol)-zinnen, wat uit een oogpunt van voordracht misschien voldoende geweest kan zijn, maar voor een goed begrip van de rol van interpunctie in het moderne geschreven Nederlands onvoldoende is. Alleen op de bladzijden 2 en 35/36, waar het gaat om wel-of-geen-punt, komen enkele voorbeelden voor die, met de nodige goede wil, als *tekst* gezien kunnen worden. En zelfs daar speelt de in tekst zo belangrijke notie "verband" maar een zeer beperkte rol. Neem bijvoorbeeld het verschil tussen (1) en (2) (vgl. *Leestekenwijzer*, p. 2):

- (1) Ik denk dat ik thuis blijf. Want het is al laat.
 (2) Ik denk dat ik thuis blijf, want het is al laat.

De eerste zin krijgt als commentaar: "De lezer krijgt (door de punt) [...] eerst de indruk dat de mededeling af is; daarna blijkt dit niet zo te zijn." Dit lijkt mij op zichzelf geheel juist, en het advies om liever (2) te gebruiken lijkt mij in het algemeen dan ook terecht. Maar er wordt hier niets gezegd over de manier waarop beide brokjes informatie in het *ruimere* tekstverband functioneren, en hoe de interpunctie daarmee te maken heeft. Het belang hiervan blijkt echter onmiddellijk als we ons een vervolg op (1)/(2) voorstellen als (3):

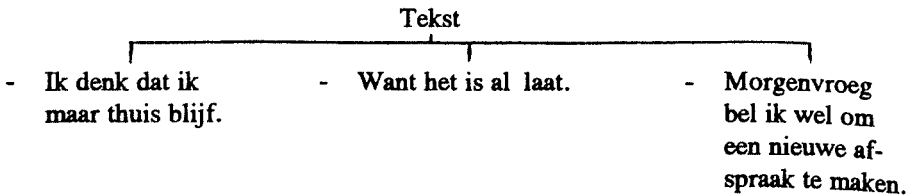
- (3) Morgenvroeg bel ik wel om een nieuwe afspraak te maken.

Hiermee blijkt pas echt de *relevantie* van het advies om liever (2) dan (1) te schrijven, want een combinatie van (2) en (3) levert een betere tekst op dan die van (1) en (3). Dit kunnen we met het volgende schema verduidelijken.

- (4)
Tekst	
- Ik denk dat ik maar thuis blijf, - want het is al laat.	- Morgenvroeg bel ik wel om een nieuwe afspraak te maken.

Doordat er achter *blijf* geen punt staat, is de mededeling daar inderdaad nog niet "af"; dat is pas het geval bij *laat*. Als gevolg hiervan bevat de tekst twee mededelingen waartussen een duidelijk verband gezien kan worden: "nu kom ik niet, een andere keer wel". De interpunctie van (1) suggereert meer het volgende diagram:

(5)

De drie onderdelen van deze tekst sluiten niet goed aan, vooral omdat er geen duidelijk verband is tussen de tweede en de derde mededeling ("laat" <-?-> "bellen voor afspraak"). Het probleem met deze interpunctie zou dus ook zo geformuleerd kunnen worden dat die de mededeling *Want het is al laat* als een volkomen zelfstandig tekst-onderdeel neerzet, terwijl dat voor sommige/veel voortzettingen niet goed uitkomt. Het lijkt erop dat het plaatsen van een ander leesteken dan een punt voor het tekstverband de nuttige functie kan hebben een bepaalde *hiërarchie* in de informatie aan te brengen. Het is wel waar dat komma en puntkomma een "nauwer verband" aangeven dan de punt, maar het is vooral van belang de nauwheid van dat verband te beoordelen ten opzichte van een *ander* stuk tekst: de genoemde leestekens maken in het tekstverband bepaalde stukken informatie tot een *eenheid ten opzichte van andere*.

Tekstverbanden worden in principe gelegd tussen aaneensluitende eenheden, en de interpunctie maakt het dus mogelijk bepaalde stukken informatie, bij dezelfde lineaire ordening, al dan niet tot twee aaneensluitende eenheden te laten behoren. In termen van schema (4): het feit dat er niet een punt, maar een komma staat na *blijf*, maakt dat de informatie ervóór nog steeds 'beschikbaar' is om er vanuit de volgende zin verband mee te leggen, al staat er iets tussenin dat grammaticaal ook een volledige zin is. Met de interpunctie van (4) kan de *Morgenvroeg*-zin nog steeds probleemloos 'reageren' op informatie in de *Ik-denk*-zin; de interpunctie van (5) geeft daarentegen de aanwijzing dat er alleen direct op de *Want*-zin gereageerd kan worden, en dat pakt dan inhoudelijk verkeerd uit.

Niet voor niets heb ik in het bovenstaande termen als *hiërarchie* en *reageren* gebruikt. Het lijkt mij namelijk dat deze kijk op interpunctie tegelijk structureler en dialogischer is dan een gangbare (of het nu de redekundige of de ritmische is). De eenheid die tussen stukken informatie gesticht wordt bij gebruik van een ander leesteken dan punt (of vraag- of uitroepeteken), komt functioneel overeen met de eenheid van een beurt in een gesprek. Wat is het verschil tussen (6) en (7)?

(6) Ik kwam. Ik zag. Ik overwon.

(7) Ik kwam, ik zag, ik overwon.

Zeggen dat de pauzes in het ene geval langer zijn dan in het andere verheldert niet veel, en is in feite nogal oppervlakkig: misschien is het niet onwaar, maar het raakt toch niet de kern van de zaak. Wat (6) suggereert is dat de spreker bij elke punt als het ware tegen zijn publiek zegt: "Verwerk dit maar; trek je conclusies; als je vragen of opmerkingen hebt, kun je die nu plaatsen." Als dat laatste (uiteeraard) niet gebeurt, neemt de spreker zelf weer het woord; en zo verder. Er is dus sprake van in totaal drie eenheden; elke eenheid vertegenwoordigt een conversationele, betwistbare, stap.

Het beeld dat past bij (7) is heel anders. Daar geeft de spreker zijn publiek geen enkele ruimte tot het trekken van conclusies of tot reactie, voordat hij helemaal het punt van zijn overwinning gemaakt heeft. Er is sprake van één beurt, niet drie; er is niet meer dan één conversationele stap: de onderdelen worden niet elk op zich betwistbaar gesteld.

Het bovenstaande geldt als zodanig ook voor puntkomma's en dubbele punten. Misschien kunnen we het specifieke van die twee leestekens ten opzichte van de komma in dit verband duiden als "*claim* op voortzetting van de beurt": de spreker erkent als het ware de *mogelijkheid* van conclusie en/of reactie, maar houdt die *in feite* nog even tegen. Bekijk bijvoorbeeld fragment (8) - geschreven in een tijd toen men Oost-Europese landen nog als gevaarlijk kon afschilderen zonder bij iedereen een glimlach op te roepen:

- (8) Overall ter wereld hebben en stichten zij uitstekend georganiseerde centra om ondergrondse activiteiten [...] te voeren, zo wetenschappelijk en gecoördineerd mogelijk. Ook bijeenkomsten in de Verenigde Naties of elders worden benut om stemming te kweken tegen de V.S. en tegen het kapitalisme; of wat zij zeggen wáár is, doet er niet veel toe; huldigde ook Hitler niet de zienswijze, dat ook leugens wel ergens worden geloofd? In eigen land passen zij wel op, dat tegenstanders er gelegenheid krijgen tot propaganda.

Als hij het heeft over "stemming kweken" wil de schrijver er kennelijk geen misverstand over laten bestaan dat het allemaal gelogen is, maar dat is een zijpad ten opzichte van de hoofdboodschap. Door nu puntkomma's te gebruiken slaagt de schrijver erin om van het hele stuk vanaf *Ook bijeenkomsten* tot één betogende stap - één beurt - te maken, met daarin een (tamelijk uitvoerige) zijlijn. Als gevolg hiervan sluit het begin van de volgende beurt, *In eigen land*, (toch) direct aan bij de vorige, als in directe tegenstelling met wat daarin aan het begin stond: *in de Verenigde Naties of elders*.

In termen van hiërarchie (beurtstructuur) lijken de puntkomma en de dubbele punt niet echt van elkaar te verschillen; het verschil (de dubbele punt is een aankondiger van uitleg, verklaring, of iets dergelijks) bestaat met andere

woorden niet in een verschillende structuur-indicatie.⁵ Zo kan het voorkomen dat het onduidelijk is waar de informatie die met een dubbele punt wordt aangekondigd, nu precies ophoudt; vgl. fragment (9):

- (9) Op één punt waren Campegio en Morone het echter eens: er zou geen sprake mogen zijn van een mondeling gesprek tussen de afgevaardigden en helemaal niet van een stemming binnen dit college; dan zouden de protestanten immers de rooms-katholieken kunnen overstemmen; op dit punt moest Granvelle wel toegeven.

Behoort de laatste deelzin (*op dit punt ...*) nu tot de uitleg van datgene waarover Campegio en Morone het eens waren, of niet? Met andere woorden: waren Campegio en Morone het erover eens dat Granvelle moest toegeven, of *heeft* Granvelle feitelijk moeten toegeven (bijvoorbeeld omdat hij Campegio en Morone verenigd tegenover zich vond)? De tekst zoals die luidt geeft daarover geen uitsluitel en is dan ook niet optimaal geïnterpungeerd; hier gaat het mij er echter slechts om dat dit erop wijst dat de structuur-indicatie van de puntkomma en die van de dubbele punt (vrijwel) even sterk zijn: we kunnen de belangrijkste grens in de structuur van zo'n fragment kennelijk zowel leggen op de plaats van de dubbele punt, als op de plaats van een puntkomma. In termen van (lengte van) pauzes is de onduidelijkheid van dit fragment niet uit te leggen; in termen van beurten (betogende stappen in de tekst) m.i. des te beter.

Het valt buiten het bestek van deze bijdrage om dit idee in meer detail uit te werken en te rechtvaardigen. Wel meen ik te hebben laten zien dat we ons althans kunnen *voorstellen* dat interpunctie toch het een en ander met spreektaal te maken heeft, maar dan in de functionele zin van conversatie, gestructureerd in termen van beurten, en niet in de wezenlijk oppervlakkige zin van geluid met toonhoogte en met stiltes erin.

Intussen is het natuurlijk wel zo dat er ook in spraakgeluid verschijnselen voorkomen die functioneren als indicaties aangaande potentiële beurtwisselingen. Een echte pauze na een lage toon kan terecht opgevat worden als een uitnodiging aan de ander om de beurt te nemen; een stijgende toon is vaak juist een signaal dat de spreker nog iets meer kwijt wil dan hij denkt dat zijn gesprekspartner vermoedt. Zo kunnen we ons toch ook weer een voorstelling maken van verbanden tussen interpunctie en intonatie, maar dan indirect: als verschillende soorten indicatoren voor de claims die een spreker/schrijver legt aangaande de stukken informatie die samen bijdragen tot dezelfde argumentatieve stap, en in die zin één beurt vormen waaraan de gesprekspartner pas na afloop conclusies mag (of moet) verbinden.

Maar hier zal ik stoppen; we hebben nu wel genoeg heen en weer gaande bewegingen gemaakt.

Slot

Enigszins tegen de geest van Jan Knol in heb ik mij in deze bijdrage overgegeven aan enkele speculaties; uiteraard zijn met name de taalkundig-historische gegevens te beperkt om min of meer definitieve conclusies te trekken over de motor van de historische bewegingen. Meer in Jan's geest is, hoop ik, dat een en ander toch laat zien dat kritische beschouwing van de geschiedenis van een begrip, bijvoorbeeld "ritmische interpunctie", nuttig kan zijn om zicht te krijgen op het werkelijke gebruik van het begrip, op impliciete beperkingen daarin, en op nuttige alternatieve zienswijzen.

Noten

1. Dit stuk werd mij onder de aandacht gebracht door Jan Noordegraaf.
2. Blijkens Moonen (1706:344-348) is er aan het begin van de Nederduitse grammaticale traditie ook in het geheel geen sprake van redkundige interpunctie: "Deeze *Merken* [=leestekens, AV] [...] zyn in getal vier, en merken de kortste, eene langer, de middelste, en de eindelyke ademhaeling in het leezen ..."
3. Echt *volkomen* ondubbelzinnig is dit nu ook weer niet. In verband met Potgieter schrijft De Vooyts met duidelijke goedkeuring: "Ondanks zijn neiging tot het ongemene, zelfs het precieuse, is zijn taal geen "schrijftaal". De lezer is in zijn verbeelding steeds aanwezig: hij spreekt hem toe, verwacht tegenspraak of instemming. Hij verwacht dat de lezer hem hóórt, en geeft dus met overvloed van tekens [...] toon en ritme van zijn herhaaldelijk onderbroken zinnen aan." (p. 343). Wel "toon en ritme", maar toch niet zonder meer *voordracht*, met al die lezersonderbrekingen.
4. In het licht van deze bevinding zou het de moeite waard kunnen zijn de verschillende gelijkstellingen in (o.a.) het artikel van De Vooyts, zoals die tussen "phraseologische" en "fonetiese" interpunctie, aan een nieuw onderzoek te onderwerpen.
5. In de weergave van De Vooyts (1937) heeft het er tenminste de schijn van dat dit verschil zich pas ontwikkeld heeft *nadat* er in de interpunctie een zekere systematiek ontstaan was, en dat de *structurele* verschillen er dus van het begin af aan zijn geweest: een driedeling in 1) einde van een beurt, aangegeven door de punt, 2) potentieel einde van een beurt, dat het feitelijk toch niet is, aangegeven door de puntkomma (aanvankelijk door de dubbele punt), 3) einde van een onderdeel van een beurt dat niet eens potentieel het einde van de beurt is, aangegeven door de komma.

Literatuur

As, Saskia van 1991

'Accentplaatsing als interpretatieve keuze'. In: *Forum der Letteren* 32, 81-107.

Horst, P.J. van der 1990

Leestekenwijzer. 's-Gravenhage: SDU-uitgeverij.

Mackenzie, J. Lachlan 1989

'Homo scribens'. In: *Forum der Letteren* 30, 161-173.

Moonen, A. 1706

Nederduitsche Spraekkunst. Amsterdam. [Fotomechanische herdruk Vrije Universiteit 1977.]

Nunberg, Geoffrey 1990

The Linguistics of Punctuation (CSLI Lecture Notes Number 18). Stanford: Center for the Study of Language and Information.

Renkema, Jan 1989

Schrijfwijzer. Volledig herziene editie. 's-Gravenhage: SDU-uitgeverij.

Vooy's, C.G.N. de 1937

'Opmerkingen over theorie en praktijk van interpunctie'. In: *De Nieuwe Taalgids* 31, 251-258; 337-347.